

”Falittum” och ”rambel i rå”, så lekte vi förr.

En höstkväll i Gesunda, byn i skogsbyn, i början på 1900-talet. Byn sover, tror man, inga bilar tutar, inga gatlyktor lyser upp vägen. Det är fullmåne, men skogen står mörk, full av mystik och historier om allt hemligt och farligt som göms där och som vågar sig ut i mörkret. Skuggorna blir så underliga, och skogen där man känner sig som hemma under ljusan dag ter sig så hemsk i kvällsmörkret.

Plötsligt hörs mystiskt prassel, och skuggor rör sig. Ett rop från många strupar bryter tystnaden: ”K O L - S O T !” — Flickors diskant, pojkars gälla, hårda röster, några enstaka skrovliga målbrottsstämmor: ”Kol-sot!” Halva antalet av byns ungar har gömt sig i skogsbyn, och nu stormar andra hälften fram från den plats där de inväntat ropet. Det blir liv och rörelse, halvkvävda rop och skratt, skuggor fladdrar, kvistar knäcks. En och annan svartmuskig individ dyker upp, han har sotat sig med kol i ansiktet, så att bara ögon och tänder lyser vita. Snart är alla de gömda infångade, och rollerna byts. Så lär man sig tillsammans bemästra skogsmörkret och rädslan.

Ja, så var det på den tid, när man inte hade våra ungdomsproblem, men säkert andra. Tiderna att leka var snålt tillmätta, nästan bara helgdagsaftnar, men leka kunde man. En och annan lek från nyare tid hade insmugit sig med lärar- och prästbarn, men helst lekte man de gamla lekarna, som återkom vid samma tidpunkt år från år, och nu var det som sagt höst och ”kolsots”-tid.

Annars fick man minsann hjälpa till även som barn med arbetet på gården. Pojkarna fick redan i 12—13 årsåldern — om inte tidigare — vara med i körslor och skogsarbete, och flickorna hade minst lika tidigt fått börja valla kreatur och sköta småsyskon och innesyslor. Kortast blev tiden att leka för flickorna. De hade ju alltid den evinnerliga stickstrumpan, som man t.o.m. skulle sticka, när man

gick mellan gårdarna. Redan i 8 års åldern så fort man börjat skolan skulle man ha den till hands, och de sönderstuckna fingertopparna ska inte glömmas. Men man kunde ju göra det lite roligare för sig genom att ”mäta långände”. Jämte någon eller några av sina kamrater mätte man upp en viss längd av sticktråden, gjorde ett märke där och tävlade om att bli först att sticka den avmätta längden. — Det var ju alltid roligare att sticka, om man var flera, och därför kunde man gå tillsammans i någon stuga på kvällarna. Pojkarna kallade det försmädligt för ”färfötsstämma”, strumpfötsstämma, och antydde att det var nog bara skvaller, som avhandlades på den stämman.

— Ofta dryftades väl vem som kunde tänkas bli ens tillkommande. — Det var viktigt på den tiden, då man inte fick välja själv utan föräldrar och släkt vanligen ordnade den saken. Man kunde t. ex. *bränna kulkall*. Då tog man en c:a 1 1/2 dm lång sticka och täljde en krans av spånor i ena ändan. Sen stack man den på ett kol, och stickan fästes i en askhög på spiselhällen. Åt olika håll från stickan ritades ut var de tilltänkta friarna kunde tänkas bo, och sedan var det bara att tända på stickan under kolet och se vartåt det lutade och sedan föll. Om kolet blev kvar och inte ramlade av stickan blev man ”gambel-kulla”. — Om det bara var någon särskild man hade tycke för, kunde man ”jätå si jän kall”, äta sig en man, med gråärter som man först rostade i en kaffebrännare över elden. Sen tog man en näve av dem och åt dem som godis, två och två. Gick det jämt skulle man få den man önskade, annars blev man utan. — I fäbodarna kokade man ibland *tutt-klimp* eller stekte *dröm-tasse*. Vid *tutt-klimp* gjorde man lika många klimpar, till form och storlek som ägg, som det var deltagare. I varje klimp utom en lades ett märke (sticka, mynt, papperslapp el. dyl.) som hänsyftade på de påtänkta friarna. När koket var färdigt, var det bara att ta för sig. Den som fick den tomma klimpen blev ”gambel-tutta”.

Om hur man bakade glödtasse har Amusull Stina berättat: ”Vi var tre ”gäsl-kaller” i Holen, som skulle baka drömtasse. Man skulle vara klädd i bara särken, och vi hade alla långa hemvävda särkar. Man skulle vara tyst och allvarlig, och allt skulle göras med vänster hand och av alla samtidigt. Vi tog alla tre mjöl och salt, och det blev naturligt nog lite för mycket av det sistnämnda. Sedan höll vi alla

med vänster hand i sleven och rörde och formade så småningom en bulle, ”klabbe”, av degen, allt medan vi försökte vara allvarliga. Den bars av alla samtidigt till spisen och lades på glöden, där den också på samma sätt skulle vändas om en stund. Så bars den till bordet, men varm som den var tappade vi den på golvet. Tillsammans tog vi upp och delade den i tre delar, fortfarande med vänster hand. När den sedan skulle ätas, skulle alla sitta på varsin tröskel och ha något ovanligt på huvudet. En hade en skopa, den andra en kopparkruka och den tredje ”lidukuppan”, en skinnväska. Sedan skulle vi blöta ett kläde i dricka, linda det om huvudet och lägga oss att sova. Om man så hade uppfyllt alla villkoren och inte glömt någonting skulle man på natten drömma, att ens blivande svärmor kom och bjöd på något att dricka. Men vad det nu berodde på, så kunde vi inte minnas, att vi drömt om någon svärmor, när vi nu äntligen kunde somna, och inte fick alla någon heller”.

En av de yngre flickorna mycket älskad lek var att *kast stenär*. Den var säkert uråldrig och i verklig mening pedagogisk, då den gav utmärkt träning åt både hand och öga och samordningen dem emellan. Man hade inte råd att köpa kulor utan samlade runda, släta stenar. DeKå har berättat, att hans systrar alltid hade en påse sådana med sig från Ryssån, när de buffrade hem om höstarna. Leken gick i olika turer, och när den ene misslyckades med en tur, fick den andre fortsätta. Turerna hade många olika namn, t. ex. ”snedgramo”, då man lade ut fyra stenar och grep dem diagonalt under uppkast, eller ”nuppo”, då man lade ut fyra stenar i rad och tog varannan under uppkast.

Pojkarnas lekar var av annat slag. Där var också andra färdigheter, som skulle tränas. Att ”*brutås*”, ”*stypel kenota*” (kullerbytta) och ”*tavel tunntapp*” (rulla sidledes utför t. ex. källarbacken) är väl inbyggt i varje unge, speciellt av manligt kön. Mer komplicerat är det att ”*dra rovkrok*”. Två sätter sig på golvet vända åt varsitt håll och med sidorna mot varandra och de närmaste armarna i krok. Det bortre benet hålles rakt och det närmaste böjt mot den andres ”rov” eller stuss, och sen gäller det att dra över den andre. — En variant var ”*spjänn skånk*”, när man bara drog med närmaste benen krokade och lyftade. Vid ”*spjänn skakul*” satt man på golvet med fötterna mot varandra och krokiga knän, fattade om en käpp — eller den andres krokade fingrar — och drog.

En variation av "rovkrok"

Pojkarna drogs till sjö och bäck, — att fiska tycks vara en uråldrig instinkt. Man kunde binda Näcken genom att kasta en sten, så att det bara sa Plopp! Plaskade det till ordentligt, blev han "losådn", löst. Och så letade man på en bra stenskarva, flat och lagom tung, och kastade "flätgås". Var man duktig och hade tur, kunde stenen hoppa 10—12 gånger på vattenytan.

Såsom hösten hade sina speciella lekar, så hade också våren. Som flugor i solen sökte sig pojkarna till en solbelyst backe, där gräset just börjat spira, för att *kasta slant*. Man slår en pinne i backen och ritar ut en gräns c:a 3—4 m långt borta, bakom vilken alla ställer sig med sin slant i näven. Man kastar dem, och den som bränner pinnen eller kommer närmast den får börja. Den som sist bränner pinnen "bränner av" för den förre och står först i tur. Han samlar alla slantarna, skakar dem i händerna, ropar "Pil" eller "Krona" och kastar upp dem i luften. Sen får han alla de slantar, som det ropade tecknet kommit upp på, och så får nästa fortsätta så länge slantarna räcker. — Leken är tydligen från den tid, när man hade pilar på slantarna. Sådana slutade tillverkas i Avesta år 1831 och slutgiltigt år 1850.

Man kunde också variera med att ”*slå slant*”. Efter kastet mot pinnen läggs alla kastade slantar i rad med t. ex. kronan upp. Den som bränt pinnen eller kommit närmast slår ett slag på slantarna med ett spö och får alla slantarna, som vänt sig och fått pil upp. Så fortsätter man i tur och ordning, tills man är färdig för nästa omgång.

Ibland nöjde man sig med att ”*lä per jän lä per*”, slå trissa, och tävla om vem som kom längst eller slå kägla med hemsvarvade käglor. Men hade man ett klot kunde man ”*slå kunsan*”. Man hade en stor grop el. ”kunsan” i mitten, och runt omkring hade varje deltagare utom en egen mindre kunsan. Var och en hade också en stör, knappt 1 m lång. Den som var utan kunsan skulle från ett visst avstånd söka kasta klotet i stora kunsan och lägga sin stör över. De andra fick hindra honom, men bara med sina störar. Lyckades han fick han samla de andras störar och kasta dem, och medan de sökte efter dem försökte han sprätta klotet i en av deras kunsor och lade därmed beslag på den. — Om man inte hade något klot, kunde man ta en kortare pinne, ”vippa”, och lägga över gropen, och då kallades leken ”*sprätt vippa*” och lektes på ungefär samma sätt men med olika variationer.

En annan grupp lek för pojkar var ”*fan-kerig*”. Då ”fana” är rätt obekant i soldmålet tror man att den kan ha inspirerats av någon soldat men är av mycket gammalt ursprung. — Pojkarna delar sig i två grupper. Den ena, som bär ”fanan” på en stång, söker sig till ett avlägset ställe, dock inom hörhåll, sticker ned fanstången på en öppen plats, och alla gömmer sig i närheten. Sen ropar de samfällt: ”Ett, tu, tre, skola höra H ö j ! (ett förr vanligt lystringsrop, som ungefär betydde: Klara, färdiga, gå!) När andra laget hör detta, ger det sig ut på spaning, först efter fanan, sedan efter deltagarna, varefter lagen byter.

En lek som säkerligen hade en mycket ålderdomlig bakgrund lektes av de mindre barnen. En var varg och gömde sig någonstans i skogssnåren. En annan var ”gäsl-kall” och gick sökande med de andra ”småkräken” efter sig, alltmedan hon sjöng upprepade gånger: ”I gätum så långt, i gätum så långt, däst vir mötum jän ljotan jän varg”. När de kom i närheten av ”vargen”, försökte han fånga dem, innan de så väl som möjligt skyddade av gäslkalln hann rädda sig tillbaka i sitt bo. Den sist och först fångade blev sen varg och gäslkall.

De bästa tillfällena att leka hade man ändå i skolan och i de tätbyggda byarna. Även vid bröllop förekom lekar, men ibland var det svårt att skilja på dans och lek. Att spela en dans hette "tä spylå jän läk", och när Dunder Ull tillfrågades om lekar vid bröllop svarade han "Täj, va'nt ä släjke långgdanser å driträntor då ä!" — De förstnämnda var av typen Stabbdansen och Sollerö långdans, se "Sool-Oen" 1975, de senare tarvar en förklaring. "Drit-ränt" var den oändliga längden av tarmar, som skulle göras ren vid slakt för att bli korvskinn, och så kallades också den långdans, som gick ut och in mellan hus och gårdar, över stock och sten, vid festliga tillfällen. — En enkel "stabbdans" lektes också av barnen. Man tog i ring omkring en hög och smal stubbe och drog för att försöka få någon att röra vid den eller välta den, varvid han fick gå ur ringen, och så fortsatte man, tills bara en återstod.

I skolan lektes ringlekar, sånglekar. De var influerade av de lekar, som lektes under den nybildade goodtemplarlogens sammankomster och var i stort sett gemensamma för hela landet men ibland kanske med lokalt inspirerad text, t. ex. "Krippen Indjebora gnog je rot an som andra", eftersom Ingefära och Pepparrot var okända begrepp, då däremot kålrötter var daglig spis långt före potatisens tid. Där lektes också olika varianter av slängruppa, "tobaksrulle", "trinå" m. m. samt "kurrkurr-gäma" eller "klappen". Den senare kunde varieras med "Får jag vink", när den som var infångad och satt i bo kunde frias av en som var gömd och som gav vink, och så kunde han på nytt smita iväg och gömma sig. — Träden i skolparken inbjöd till den uppskattade leken "Byta träd", då den som blev utan träd fick försöka skaffa sig ett, medan de andra bytte. På samma sätt kunde man "Byta knut" hemma på den kringbyggda gården.

De roligaste, ålderdomligaste och mest varierade lekarna var kanske ändå innelekarna, som ofta lektes i någon gammal bagarstuga eller annan obebodd byggnad. Det var framförallt läs barnen, som — utan prästens vetskap — hade för sed att komma tillsammans till sådana "lekstugor". De hade ju behov av att träffas men var för unga att gå på dans. Där var attiraljerna och ramsorna mycket gamla och inbjöd till dråpliga utspel och improvisationer. Ta t. ex. "Kråk-Erik" som gick inne i ringen med förbundna ögon och askpanna i handen. Han stötte med sin panna framför någon i ringen och läste: "Pick, pick rova, stod i (h)undra åra, få Kråk-Erik ta di ä?" — Efter

svaret "Pick, pick, kom igen!" med förstådd röst försöker Kråk-Erik gissa vem det är, och om han lyckas bytes rollerna. — Eller "Falittum", där den som går i ringen med djup inlevelse spelar på ett osynligt positiv, så som man sett på marknaderna, eller spelar med stöten till en smörkärna och en skopa, alltmedan han sjunger med smäktande röst på en hemgjord melodi: "Här kommer en gammal fjärdingsman, falitum, falej, och får jag en glis utav dej! Och har du inga pengar så pantar jag dej!" Bärge sig då för "glis" den som kan! — Sätten för utlösning av panter var uttryck för rik fantasi och ofta drastisk humor. — "Rambel i (v)rå" var en annan omtyckt lek. Då skulle alla ha en plats i beredskap att sätta sig på utom en, som fick hand om eldtången. Sen dansade alla vilt i ring på golvet, tills han slog eldtången mot ringstolpen el. spiseljärnen och kastade den, då alla sökte sig en plats, och den som vart utan fick överta eldtången.

— När man lekte "Mysu-vått" bildade man också ring med händerna på ryggen och med en deltagare inuti ringen. Bakom ryggarna cirkulerade en vante, och ibland hölls den upp med orden: "I lyser upp jän vått, ukän vill eg an?" Men när den som är i ringen söker fånga den, har den oftast vandrat vidare. — Vid "Gäm rindjän" sitter man också i ring med "läsman" utanför och gömmaren inuti ringen. Medan man gömde ringen på sedvanligt sätt sjöng man: "Gäm rindjän dän grann, gäm inneli vel, men läsman sa let an var rindjän an e!". När "läsman" gissat rätt och dessutom svarat rätt på en gåta, som syftar på någon av de närvarande, får han ombyte.

Så går lekarna, med stundom många variationer och med många här ej nämnda varianter. Man lekte för lekens skull, den var en del av livet. Men man tränade samtidigt fyndighet och fantasi, smidighet och samarbete. Man satt inte passiv och roades, barn och unga organiserade själva sina lekar och spelade sina roller i dem, med mer eller mindre bravur. Och så kunde även det hårdaste liv åtminstone ibland få något av lek och glädje över sig — kanske mer än i dag?

Lilly Sterner-Jonsson

